

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

COINS IN THE PELOPONNESE

LA MONNAIE
DANS LE PÉLOPONNÈSE

Χορηγοί Συνεδρίου (2011)

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ

ΓΑΛΛΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΑΘΗΝΩΝ

ΔΗΜΟΣ ΑΡΓΟΥΣ ΜΥΚΗΝΩΝ

ΙΔΡΥΜΑ PROFESSEUR MARCEL HOC (LOUVAIN-LA-NEUVE)

Με τη συνεργασία των

Νομισματικού Μουσείου,

Δ' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων,

25^{ης} Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων,

Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Πελοποννησιακών Σπουδών

Χορηγοί Έκδοσης

Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου

Ίδρυμα Professeur Marcel Hoc (Louvain-la-Neuve)

Συντονισμός Έκδοσης:

Patrick Marchetti

Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή

Εκδοτική Επιμέλεια:

Εύα Αποστόλου

Charles Doyen

É C O L E F R A N Ç A I S E D ' A T H È N E S

Directeur des publications : Alexandre FARNOUX

Responsable des publications : Géraldine HUE, puis Bertrand GRANDSAGNE

Révision des textes : Marina DELAKI, Katie LOW, Jacky KOZLOWSKI-FOURNIER

Conception graphique, intérieur et couverture : Guillaume FUCHS

Préresse : Éditions Fedora

Impression : Corlet Imprimeur

© École française d'Athènes, 2017 – 6 Didotou, GR – 106 80 Athènes, www.efa.gr

ISBN 978-2-86958-279-8

Reproduction et traduction, même partielles, interdites sans l'autorisation de l'éditeur pour tous pays, y compris les États-Unis.

BCH SUPPLÉMENT

57

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ

COINS IN THE PELOPONNESE

LA MONNAIE
DANS LE PÉLOPONNÈSE

ὀβολός 10

ΤΟ ΝΟΜΙΣΜΑ ΣΤΗΝ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟ
Νομισματοκοπεία, Εικονογραφία, Κυκλοφορία, Ιστορία
Από την Αρχαιότητα έως και τη Νεότερη Εποχή

Πρακτικά συνεδρίου της ΣΤ' Επιστημονικής Συνάντησης
αφιερωμένης στη μνήμη του Tony Hackens
Άργος, 26-29 Μαΐου 2011

COINS IN THE PELOPONNESE
Mints, Iconography, Circulation, History
From Antiquity to Modern Times

Proceedings of the sixth scientific meeting
in the memory of Tony Hackens
Argos, May 26–29, 2011

LA MONNAIE DANS LE PÉLOPONNÈSE
Production, iconographie, circulation, histoire
De l'Antiquité à l'époque moderne

Actes de la sixième rencontre scientifique
dédiée à la mémoire de Tony Hackens
Argos, 26-29 mai 2011

Τόμος Α' / Volume 1 / Tome I

ΑΡΧΑΙΟΙ ΧΡΟΝΟΙ
ANCIENT TIMES
ANTIQUITÉ

Επιστημονική Επιμέλεια
Εύα Αποστόλου
Charles Doyen

ΑΘΗΝΑ 2017

Διοργάνωση
Οι Φίλοι του Νομισματικού Μουσείου
Γαλλική Σχολή Αθηνών

Επιστημονική Επιτροπή

Πρόεδρος
Μάντω Οικονομίδου
Αντιπρόεδροι
Dominique Mulliez
Ιωάννης Τουράτσογλου
Μέλη
Δημήτρης Αθανασούλης
Εύα Αποστόλου
Ζωή Ασλαματζίδου
Μίνα Γαλάνη-Κρίκου
François de Callataÿ
Δέσποινα Ευγενίδου
Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή
Patrick Marchetti
Αλίκη Μουστάκα
Άννα Μπανάκα
Αναστασία Παναγιωτοπούλου
Άλκηστις Παπαδημητρίου
Βάσω Πέννα
Παναγιώτης Τσέλεκας
Ηώς Τσούρτη

Οργανωτική Επιτροπή

Πρόεδρος
Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή
Αντιπρόεδρος
Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου
Γραμματέας
Αντωνία Νικολακοπούλου
Ταμίας
Christophe Flament
Μέλη
Αναστασία Βασιλείου
Γεωργία Ήβου
Μαρία Σακελλαροπούλου

ΟΙ ΦΙΛΟΙ ΤΟΥ ΝΟΜΙΣΜΑΤΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ (2011)

Διοικητικό Συμβούλιο

Πρόεδρος
Διονύσης Μινώτος
Αντιπρόεδροι
Μάντω Οικονομίδου
Ηώς Τσούρτη
Γενική Γραμματέας
Ιωάννα Κολτσίδα-Μακρή
Ταμίας
Μαρία Σακελλαροπούλου
Μέλη
Μίνα Γαλάνη-Κρίκου
Μαρίνα Λυκιαρδοπούλου
Ελένη Πουρνάρα-Καρκαζή
Μαρία Χωραφά

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ / TABLE OF CONTENTS / TABLE DES MATIÈRES

14	Συντομογραφίες / Abbreviations / Abréviations
19	Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Πρόλογος
21	Ηώς ΤΣΟΥΡΤΗ, Μάντω Οικονομίδου (1927-2015): Νεκρολογία
23	François DE CALLATAÏ, Tony Hackens et l'humanisme scientifique : Argos et la circulation monétaire dans le Péloponnèse
33	Αλίκη ΜΟΥΣΤΑΚΑ, «Το Πελοποννησίων νόμισμα»: Παρατηρήσεις στη νομισματική παραγωγή της Πελοποννήσου κατά την αρχαϊκή και κλασική περίοδο
43	Patrick MARCHETTI, La monnaie dans le Péloponnèse de 336 à 146 av. J.-C.
59	Ιωάννης ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Νομισματική παραγωγή και κυκλοφορία στην Πελοπόννησο των ρωμαϊκών χρόνων
73	Véronique VAN DRIESSCHE, À propos du système monétaire éginétique : Mise en perspective des systèmes monétaires grecs
85	Christophe FLAMENT, Les conditions de la production monétaire dans le Péloponnèse durant l'Antiquité : Ateliers civiques ou ateliers « indépendants » ?
97	Αλέξανδρος ΑΝΔΡΕΟΥ, Παναγιώτης ΤΣΕΛΕΚΑΣ, Νόμισμα και αρχαία ελληνικά ιερά στην Πελοπόννησο
109	Χρήστος ΓΚΑΤΖΟΛΗΣ, Το Άργος στη Μακεδονία: Μικρός ταφικός «θησαυρός» από την αρχαία Πύδνα με αργυρά νομίσματα Άργους και χάλκινα Φιλίππου Β΄
119	Σταματούλα ΜΑΚΡΥΠΟΔΗ, Μηλιά ΓΙΑΝΝΑΚΟΥΛΗ, «Θησαυρός» πρώιμων ελληνιστικών χρόνων από το Άργος
133	Andrew MEADOWS, The coinage of Arsinoe-Methana
151	Dimitrios A. KOUSOULAS, The coinage of Alea (c. 400-146 BC)
159	Δήμητρα Ι. ΤΣΑΓΚΑΡΗ, Αρκαδικά νομίσματα: Μάρτυρες της τοπικής μυθολογίας
167	Panagiotis GALANIS, Contribution to the typology and iconography of the coins from ancient Arcadian Orchomenos
187	Εύα ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ, Ελληνιστικός θησαυρός από τη Μεσσηνία
205	Μαρία ΣΚΟΡΔΟΥ, Κυκλοφορία πελοποννησιακών κοπών στη δυτική Κρήτη
217	Μανόλης Ι. ΣΤΕΦΑΝΑΚΗΣ, Από την Πελοπόννησο στην Κρήτη: Νομισματική κυκλοφορία και εικονογραφικές επιρροές
235	Έλενα ΜΠΟΝΕΛΟΥ, Ανδρέας ΣΩΤΗΡΙΟΥ, Η νομισματική κυκλοφορία στην Κεφαλονιά κατά την κλασική και ελληνιστική περίοδο

- 247 Μάντω ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Συμβολή στη μελέτη της κυκλοφορία των πηγάσων: Ο νομισματικός θησαυρός της Κεφαλληνίας (*IGCH* 140)
- 259 Lilian de Angelo LAKY, The coins of Olympia and the development of Zeus' iconography in Classical Greece
- 269 Hélène NICOLET-PIERRE, La circulation des monnaies d'Égine à l'époque hellénistique et le trésor de Mageira (Élide) 1950
- 289 Franck WOJAN, Les « très grands bronzes » éléens : Réflexions autour d'un module singulier dans le monnayage éléen à l'époque hellénistique
- 297 Καλλιόπη ΠΡΕΚΑ-ΑΛΕΞΑΝΔΡΗ, Γιάννης ΣΤΟΓΙΑΣ, Ενδείξεις επαφών μεταξύ Γιτάνων και Πελοποννήσου. Η μαρτυρία των νομισμάτων και των σφραγισμάτων
- 311 Παναγιώτης ΤΣΕΛΕΚΑΣ, Ο θησαυρός Ουγγρί, 1892 (*IGCH* 121): Χρυσά και αργυρά νομίσματα αττικού βάρους στην πρώιμη ελληνιστική Πελοπόννησο
- 325 Mairi ΓΚΙΚΑΚΙ, The unnamed goddess of the Achaian *Koinon*
- 335 Andreas G. VORDOS, Giovanni GORINI, Small bronze hoard of Antigonos Gonatas from Trapeza near Aigion
- 345 Μαρία ΛΑΚΑΚΗ, Ο θησαυρός Δύμη Ι
- 379 Αντωνία ΝΙΚΟΛΑΚΟΠΟΥΛΟΥ, Θησαυρός χάλκινων νομισμάτων από τη Δύμη
- 391 Ευτέρπη ΡΑΛΛΗ, Δύο θησαυροί από την Πελοπόννησο και το θέμα της χρονολόγησης των αργυρών υποδιαίρεσεων
- 399 Χαρίκλεια ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΑΔΟΥ, Σοφία ΖΟΥΜΠΑΚΗ, Οικονομία και νομισματοκοπία των πόλεων της Πελοποννήσου στον 1^ο αι π.Χ.: Ο ρωμαϊκός παράγων
- 411 Pierre ASSENMAKER, La frappe monétaire syllanienne dans le Péloponnèse durant la guerre mithridatique : Retour sur les monnaies « luculliennes »
- 425 Charles DOYEN, De la drachme au denier : Retour sur l'ὀκτώβολος εισφορά de Messène
- 445 Σταύρος ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Η νομισματοκοπία και ο ευεργετισμός του Ευρυκλή στη Λακωνία
- 459 Θεόδωρος ΚΟΥΡΕΜΠΙΑΝΑΣ, Η νομισματοκοπία της Πύλου κατά τη ρωμαϊκή αυτοκρατορική περίοδο
- 467 Χριστίνα ΤΣΑΓΚΑΛΙΑ, Εικονιστικοί τύποι του Ερμή στα πελοποννησιακά νομίσματα των αυτοκρατορικών χρόνων: Ο Ερμής με κριό στην αποικιακή νομισματοκοπία της Κορίνθου και των Πατρών
- 479 Maria Daniela TRIFIRÒ, Ο Απόλλων στην Πελοπόννησο: Εικονογραφικά σημειώματα
- 489 Σταυρούλα ΡΟΖΑΚΗ, Αφροδίτη ΜΑΛΤΕΖΟΥ, Αθανάσιος ΘΕΜΟΣ, Ελένη ΖΑΒΒΟΥ, Νομισματικός θησαυρός από ταφικό μνημείο των αρχαίων Ακρειών (Κοκκινιά Γλυκόβρυσης Λακωνίας): Μια πρώτη παρουσίαση

- 503 Μαρία ΤΣΟΥΛΗ, Αριστείδης ΠΑΠΑΓΙΑΝΝΗΣ, Νομισματικός θησαυρός της ύστερης αρχαιότητας από το Καραβοστάσι Οιτύλου Λακωνίας και ο σεισμός της 21^{ης} Ιουλίου 365 μ.Χ.
- 523 Olivier PICARD, Conclusions des contributions relatives à l'Antiquité

Η ΣΤ΄ Επιστημονική Συνάντηση των Φίλων του Νομισματικού Μουσείου αφιερώθηκε στη μνήμη του αείμνηστου Tony Hackens, που έφυγε από κοντά μας πριν από 20 χρόνια, στις 28 Νοεμβρίου 1997. Έφυγε επίσης από κοντά μας στις 19 Ιανουαρίου 2015, η αξέχαστη Μάντω Οικονομίδου, συντάκτρια της εισαγωγής των πρακτικών του Συνεδρίου καθώς και της μελέτης του θησαυρού Κεφαλλονιάς/1935, που φιλοξενείται στον τόμο αυτό. Το έργο αυτό ας είναι φόρος τιμής στη μνήμη αυτών των δυο διαπρεπών νομισματολόγων που και εν ζωή υπήρξαν στενοί φίλοι και συνεργάτες.

— Οι Εκδότες

Le sixième Colloque des Amis du Musée numismatique était organisé en mémoire du regretté Tony Hackens, qui nous a quittés voici vingt ans, le 28 novembre 1997. Le 19 janvier 2015, Mando Oikonomidou, qui signe la préface de cet ouvrage, ainsi qu'une étude consacrée au trésor de Céphalonie 1935, nous quittait à son tour. Nous souhaitons dédier le présent volume à la mémoire de ces deux grands savants qui, durant toute leur vie, furent des amis et des collaborateurs très proches.

— Les éditeurs

Tony Hackens (1939-1997)
(avril 1997 © Serge Haulotte)

Μάντω Οικονομίδου (1927-2015)

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ / ABBREVIATIONS / ABRÉVIATIONS

- AA — *Archäologischer Anzeiger*
AAA — Αρχαιολογικά Ανάλεκτα εξ Αθηνών
AAM — Αγορά Αρχαιολογικό Μουσείο
ABSA — *Annual of the British School of Athens*
AC — *L'Antiquité classique*
ACF — *Annuaire du Collège de France*
ActaHyp — *Acta Hyperborea*
ΑΔ — Αρχαιολογικόν Δελτίον
ΑΕ — Αρχαιολογική Εφημερίς
ΑÉPHÉ — *Annuaire de l'École pratique des hautes études*
ΑÉSC — *Annales. Économies, Sociétés, Civilisations*
AICA — *Annali dell' Istituto di corrispondenza archaeologica*
AIIN — *Annali dell' Istituto italiano di numismatica*
AJA — *American Journal of Archaeology*
AJN — *American Journal of Numismatics*
AJPh — *American Journal of Philology*
AMA — Αρχαιολογικό Μουσείο Αιγίου
AMH — Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου
AMΘ — Αρχαιολογικό Μουσείο Θηβών
AMK — Αρχαιολογικό Μουσείο Κω
AMM — Αρχαιολογικό Μουσείο Μυκηνών
AMΠ — Αρχαιολογικό Μουσείο Πειραιά
ΑΜΣ — Αρχαιολογικό Μουσείο Σπάρτης
AMT — Αρχαιολογικό Μουσείο Τρίπολης
AN — *Annotazioni numismatiche*
AncW — *The Ancient World*
ANRW — *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt*
ANS — American Numismatic Society
ANSMN — *American Numismatic Society. Museum Notes*
AntTard — *Antiquité tardive*
APAW — *Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse*
AR — *Archaeological Reports*
ASAA — *Annuario della Scuola archeologica di Atene e delle missioni italiane in Oriente*
ASNP — *Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa, Classe di Lettere e Filosofia*
AW — *Antike Welt*
BCD Akarnanien–Aetolien — Münzen & Medaillen, *Sammlung BCD. Akarnanien und Aetolien*, Auction 23 (18/10/2007)
BCD Boiotia — CNG, *The BCD Collection of the Coinage of Boiotia*, Triton IX Auction (10/01/2006)
BCD Eubolia — Numismatik Lanz, *Münzen von Eubolia. Sammlung BCD*, Auction 111 (25/11/2002)
BCD Korinth — Numismatik Lanz, *Münzen von Korinth. Sammlung BCD*, Auction 105 (26/11/2001)
BCD Lokris–Phokis — NAC AG, *The BCD Collection. Lokris–Phokis*, Auction 55 (08/10/2010)
BCD Olympia — Leu Numismatics, *Coins of Olympia. The BCD Collection*, Auction 90 (10/05/2004)
BCD Peloponnesos — LHS Numismatics, *Coins of Peloponnesos. The BCD Collection*, Auction 96 (08-09/05/2006)
BCD Peloponnesos II — CNG, *The BCD Collection of Coins of the Peloponnesos. Part II*, Auction 81/2 (20/05/2009)

- BCD Thessaly I — Nomos AG, *Coins of Thessaly. The BCD Collection*, Auction IV (10/05/2011)
 BCD Thessaly II — CNG, *The BCD Collection of the Coinage of Thessaly*, Triton XV Auction (03/01/2012)
 BCH — *Bulletin de correspondance hellénique*
 BE — *Bulletin épigraphique*
 BM — British Museum, London
 BMC — *The British Museum. Catalogue of the Greek Coins*, 1-30 (1873-1927)
 BMC (RE) — H. MATTINGLY, R. A. G. CARSON, P. V. HILL, *Coins of the Roman Empire in the British Museum*, 1-6 (1965²-1976²)
 BMC (RR) — H. A. GRUEBER, *Coins of the Roman Republic in the British Museum*, 1-3 (1970²)
 BMFA — Boston Museum of Fine Arts
 BMGS — *Byzantine and Modern Greek Studies*
 BNF — Bibliothèque nationale de France, Paris
 BNJ — *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher*
 BPhW — *Berliner philologische Wochenschrift*
 BSAF — *Bulletin de la société nationale des antiquaires de France*
 BSFN — *Bulletin de la Société française de numismatique*
 ByzF — *Byzantinische Forschungen*
 ByzSt — *Byzantine Studies. Études byzantines*
 ByzZ — *Byzantinische Zeitschrift*
 CCG — *Cahiers du Centre Gustave-Glotz*
 CFHB — *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*
 CH — *Coin Hoards*, I-X (1975-2010)
 CID — *Corpus des inscriptions de Delphes*
 ClAnt — *Classical Antiquity*
 CLRC — P. GRIERSON, M. MAYS, *Catalogue of Late Roman Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection* (1992)
 CMS — *Corpus der minoischen und mykenischen Siegel*
 CPh — *Classical Philology*
 CR — *Classical Review*
 CRAI — *Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Comptes rendus*
 CRCIN — *Comptes rendus. Commission Internationale de Numismatique*
 CUF — *Collection des Universités de France*
 DACL — *Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie*
 ΔΕΝΑ — *Διεθνής Εφημερίς Νομισματικής Αρχαιολογίας*
 DOCoins — A. R. BELLINGER, P. GRIERSON (éds), *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection*, 1-5 (1966-1999)
 DOP — *Dumbarton Oaks Papers*
 DOSeals — J. W. NESBITT, N. OIKONOMIDÈS, E. McGEER et al. (éds), *Catalogue of the Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, 1-6 (1991-2009)
 ΔΧΑΕ — *Δελτίον Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*
 EAM — *Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο, Αθήνα*
 EBA — *Εφορεία Βυζαντινών Αρχαιοτήτων*
 ΕΕΒΣ — *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών*
 EJA — *European Journal of Archaeology*
 EMC — *Échos du monde classique*
 ΕΙΚΑ — *Εφορεία Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων*
 ΕΦΣΚ — *Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινουπόλεως*
 FD — *Fouilles de Delphes*
 FGrH — *Fragmente der griechischen Historiker*
 GRBS — *Greek, Roman and Byzantine Studies*

- HCC — A. S. ROBERTSON, *Roman Imperial Coins in the Hunter Coins Cabinet, University of Glasgow*, 1-5 (1962-1982)
- IC — M. GUARDUCCI, *Inscriptiones Creticae*, I-IV (1935-1950)
- IG — *Inscriptiones Graecae*
- IGCH — M. THOMPSON, O. MØRKHOLM, C. M. KRAAY, *An Inventory of Greek Coin Hoards* (1973)
- IJHA — *International Journal of Historical Archaeology*
- IK — *Inchriften griechischer Städte aus Kleinasien*
- ILLRP — *Inscriptiones Latinae liberae rei publicae*
- IME — Ἴδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, Αθήνα
- INJ — *Israel Numismatic Journal*
- INR — *Israel Numismatic Research*
- ISA — *Israel Studies in Archaeology*
- JDAI — *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts*
- JHS — *Journal of Hellenic Studies*
- JIAN — *Journal international d'archéologie numismatique*
- JNG — *Jahrbuch für Numismatik und Geldgeschichte*
- JÖAI — *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Institutes in Wien*
- JOAS — *Journal of Oriental and African Studies*
- JRA — *Journal of Roman Archaeology*
- JRS — *Journal of Roman Studies*
- JS — *Journal des savants*
- KHM — Kunsthistorisches Museum, Wien
- LGPN — P. M. FRASER, E. MATTHEWS (éds), *A Lexicon of Greek Personal Names*, I-V (1987-2014)
- LibAnt — *Libya antiqua*
- LibStud — *Libyan Studies*
- LIMC — *Lexicon Iconographicum Mythologiae Classicae*, I-IX (1981-2009)
- LRBC — R. A. G. CARSON, P. V. HILL, J. P. C. KENT, *Late Roman Bronze Coinage* (1960)
- LSAG — L. H. JEFFERY, A. W. JOHNSTON, *The Local Scripts of Archaic Greece. A Study of the Origin of the Greek Alphabet and its Development from the Eighth to the Fifth Centuries B.C.* (1990)
- LSJ — *Liddell-Scott-Jones Greek-English Lexicon*
- MDAI(A) — *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung*
- MeditArch — *Mediterranean Archaeology*
- MÉFR — *Mélanges d'archéologie et d'histoire. École française de Rome*
- MÉFRA — *Mélanges de l'École française de Rome. Antiquité*
- ΜεσσΧρον — Μεσσηνιακά Χρονικά
- MIB — W. HAHN, *Moneta Imperii Byzantini*: I. Von Anastasius I. bis Justinianus I. (491-565), einschließlich der ostgotischen und vandalischen Prägungen (1973) ; II. Von Justinus II. bis Phocas (565-610), einschließlich der Prägungen der Heraclius-Revolution und mit Nachträgen zum I. Band (1975) ; III. Von Heraclius bis Leo III. Alleinregierung (610-720). Mit Nachträgen zum I. und II. Band (1981)
- MIBE — W. HAHN, *Money of the Incipient Byzantine Empire (Anastasius I – Justinian I, 491-565)* (2000)
- MKB — Münzkabinett Berlin
- MMA — Metropolitan Museum of Arts, New York
- NAC — *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*
- NC — *Numismatic Chronicle*
- NMA — Νομισματικό Μουσείο, Αθήνα
- ΝομΧρον — Νομισματικά Χρονικά
- Nouveau choix — *Nouveau choix d'inscriptions grecques. Textes, traductions, commentaires* (2005²)
- NP — *Der Neue Pauly*
- NumCirc — *Numismatic Circular*
- OAth — *Opuscula Atheniensia*
- ODB — A. KAZHDAN *et al.*, *The Oxford Dictionary of Byzantium* (1991)

- OGIS — W. DITTENBERGER, *Orientis Graeci inscriptiones selectae. Supplementum Sylloges inscriptionum Graecarum*, I-II (1903-1905)
- ΙΑΕ — Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
- PBA — *Proceedings of the British Academy*
- PBSR — *Papers of the British School at Rome*
- PmbZ — R.-J. LILIE, C. LUDWIG, T. PRATSCH, B. ZIELKE *et al.*, *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit* I. (641–867), 1-6 (1999-2002) ; II. (867–1025), 1-8 (2009-2013)
- PP — *La parola del passato*
- RA — *Revue archéologique*
- RAHAL — *Revue des archéologues et historiens d'art de Louvain*
- RBN — *Revue belge de numismatique et de sigillographie*
- RBPH — *Revue belge de philologie et d'histoire*
- RDAC — *Report of the Department of Antiquities of Cyprus*
- RDGE — R. K. SHERK, *Roman Documents of the Greek East* (1969)
- RE — *Realencyclopädie der classischen Altertumswissenschaft*
- RÉB — *Revue des études byzantines*
- RÉG — *Revue des études grecques*
- RÉSE — *Revue des études sud-est européennes*
- RH — *Revue historique*
- RhM — *Rheinisches Museum für Philologie*
- RIC — H. MATTINGLY *et al.*, *The Roman Imperial Coinage*, I-X (1923-1994)
- RIN — *Rivista italiana di numismatica*
- RMR — *Reti Medievali Rivista*
- RN — *Revue numismatique*
- RPh — *Revue de philologie, de littérature et d'histoire anciennes*
- RPC — A. BURNETT, M. AMANDRY (éds), *Roman Provincial Coinage*, I-II (1992-2006) ; III (2015) ; VII (2006) ; online <<http://rpc.ashmus.ox.ac.uk>>
- RRC — M. H. CRAWFORD, *Roman Republican Coinage*, I-II (1974)
- RRCH — M. H. CRAWFORD, *Roman Republican Coin Hoards* (1969)
- RSR — *Recherches de science religieuse*
- ΣΒΘ — Μ. ΓΑΛΑΝΗ-ΚΡΙΚΟΥ, Γ. ΝΙΚΟΛΑΟΥ, Μ. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ, Β. ΠΙΝΝΑ, Ι. ΤΟΥΡΑΤΣΟΓΛΟΥ, Η. ΤΣΟΥΡΠΗ, *Σύνταγμα Βυζαντινών «Θησαυρών» του Νομισματικού Μουσείου* (2002)
- SBS — N. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, W. SEIBT, J.-C. CHEYNET, C. SODE (éds), *Studies in Byzantine Sigillography*, 1-10 (1987-2010)
- SBN — *Studi Bizantinii e neollinici*
- SEG — *Supplementum Epigraphicum Graecum*
- SGDI — *Sammlung der griechischen Dialekt-Inschriften*, I-IV (1884-1915)
- SM — *Schweizer Münzblätter. Gazette numismatique suisse*
- SMB — *Staatliche Museen zu Berlin*
- SNG — *Sylloge nummorum Graecorum*
- SNR — *Schweizerische numismatische Rundschau. Revue suisse de numismatique*
- SOF — *Südost-Forschungen*
- TAPhS — *Transactions of the American Philosophical Society*
- TBGAS — *Transactions of the Bristol and Gloucestershire Archeological Society*
- TMB — C. MORRISSON, V. POPOVIĆ, V. IVANIŠEVIĆ *et al.*, *Les trésors monétaires byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491-713)* (2006)
- T&MByz — *Travaux et mémoires du Centre de recherche d'histoire et civilisation byzantines*
- ΥΠΠΟ[Α] — Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
- ZBalk — *Zeitschrift für Balkanologie*
- ZfN — *Zeitschrift für Numismatik*
- ZPE — *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*